

משנתו של פרופ' צבי ולפסון

מאת גרשון חורגין*

א.

כות עמדה לו לד"ר שמואל בלקין ז"ל שיצק מים על ידי פרופ' צבי ולפסון ז"ל שהיה חברו, רבו ומדריכו.

פרופ' ולפסון היה מליץ יושר של רוח עם ישראל. במחקריו, הכורכים חריפות שכל ובינת לב, המשיך את המסורת העתיקה של לימוד זכות על ישראל. תחילתה של מסורת זו באלכסנדריה של מצרים וראש המדברים בה היה ידידיה האלכסנדרוני. תעודת מחקריו של ולפסון היא להרים את קרנו של ישראל ולהחזיר לו את הכבוד שגלה ממנו, הוא חותר להראות שישנה פילוסופיה מקורית לישראל המהווה תרומה חשובה לאוצר המחשבה הכללית.

ישנם חוקרי המחשבה, מבני-בבית ושאנים בני-בבית, הסוברים שהיהדות לא יצרה פילוסופיה משלה. מה שמקובל כפילוסופיה יהודית — הם סוברים — הוא אסופת חוץ, שאלו ולקוח ממקורות זרים. הללו מלמדים, שהצד הפילוסופי במחשבה היהודית, אינו יהודי, והצד היהודי שבה אינו פילוסופי.

ולפסון סותר את הדעות האלה. במחקריו השונים הוא מורה שתרומת היהדות למחשבה האנושית תוססת בפילוסופיה הכללית והדתית עד היום. פילון האלכסנדרוני הוא אביה של מחשבת ישראל הפועמת והפועלת עד ימינו בפילוסופיה הכללית. ולפסון הקדיש מחקר עמוק ומקיף למשנת פילון המהווה פרקי עיון מופתיים בתולדות המחשבה. הוא ירד לסוף דעתו של פילון ומגלה את רזי תורתו והמסקנות העולות מהם. פילון מופיע בספר זה כמבקר חריף של דעות זמנו, כהוגה מקורי וכענק מחשבה שהיה לנס עמים ומורה לדורות. מחקריו של ולפסון גרם לתחית רעיונותיו של פילון. דעות פילון היו לסלע-המחלוקת בין חוקריה של תולדות המחשבה הדתית. ולפסון מלמדנו כיצד סלל נחבי חדש בפילוסופיה וגרם למפנה בדיעות. פילון, סובר ולפסון, הביא לעולם מהלך חדש בהגות שלא ידע העולם כמותו לפניו.

פילון עורר משבר במחשבה. משבר שהוא יסוד חיוני וסימן של ברכה לרוח האנושית. הוא חולל תסיסה בעולם הרוח שמשפיעה על המחשבה האנושית עד היום. פילון קשר קשר על הפילוסופיה היוונית שהיתה מושלת בכיפה לפניו. הפילוסופיה היוונית, כידוע הסתמכה על השכל האנושי שהיה ליוונים מקור האמת, שבעזרתו אפשר לאדם להגיע למדריגה של שלימות. פילון חותר תחת סמכותו של

* בעל המאמר, פרופ' גרשון חורגין ז"ל נפטר ביום י"ג בשבט, תשל"ח.

השכל. האמונה, היא בשבילו, נעלה משכלו של האדם. בעירערוריו ירה פילון את יסוד האמונה בבנינה של הפילוסופיה וגרם לשינויי-ערכים במחשבת הדור. מימי הופעתה של משנת פילון נטושה מחלוקת בין השכל והאמונה. בעלי האמונה אומרים שאין אמונה בשכל. מחלוקת זו אינה בתחום העיון בלבד. היא נטושה על פני האדם ואורחותיו וגרמה לקרע בלבבות ולהתנגשות בין הדת והחיים, הדת והמדינה וכיוצא בהם. משנת פילון יצרה את הפילוסופיה המיוסדת על התנ"ך והאמונה.

פרופ' ולפסון מראה כיצד נולדה הפילוסופיה הזאת וכיצד נקבעה בדת הנוצרית ובדת האיסלם. השכל, לדעת פילון, הוא חדל-אונים לגבי קביעות מושגי אמת ושקר, „שכלנו הוא מקור השערות כוזבות המתעות את האדם בדברי שוא ושקר“¹.

התיאולוגים אומרים שהפילוסופיה האמיתית, או החכמה האלוהית, גנוזה בכתבי הקודש. „את רזי התורה יש לגלות על ידי פירוש אליגוריי“². דרך זו של פירוש חותרת למצוא סודות עולם בכתבי הקודש שאין לפרשם כפשוטם ומשמעם. את הביאור האליגורי למדו חכמי הדת הנוצרית מפילון ומהם עברה השיטה האליגורית לאיסלם וליהדות³. האליגוריה במהותה היא תחבולה ל„רכך“ את הניגודים והסתירות הנמצאים בכתבי הקודש. דרך זו של אליגוריה היתה ידועה לחכמי ישראל שלא ידעו את ספרי פילון. האליגוריה מראה פנים במקרא שלא כפשוטו. היא פותחת פתחים לביאורים משונים של כתבי הקודש. בעלי הדת קבעו שאין לבאר את הכתובים על דרך הפשט בכל מקום שנמצאת סתירה בינם לבין המציאות. מקום בתנ"ך שיש בו משום הגשמת הבורא יש לפרשו על הדרך האליגורית בלבד⁴. את הפרטים של בריאת העולם פירשו גם כן על פי האליגוריה. כך מבארים התיאולוגים את „קול ד'“ שנשמע במעמד הר סיני לא כקול פיסי, את היגלות ד' על הר סיני אין לבאר כהתגלות פיסית⁵. פרשני הדת: היהודים, הנוצרים והמוסלמים — קיבלו את דעות פילון שכתבי הקודש מכילים משמעות פנימית. המשמעות הפנימית הזאת יסודה בפילוסופיה היוונית. מכאן צצה השאלה: כיצד הגיעה הפילוסופיה ליוונים? על השאלה הזאת השיבו שהיא לקוחה ממשא ומתן נביאים.

כתבי הקודש באים ממקור אלוהי. האמונות והדעות הכלולות בהם הן אמונות ודעות של אמת שאין לערער, או להרהר אחריהם. ההתגלות וכל הכרוך בה, היא ענין של אמונה ולא מענינו של השכל. התנ"ך, אף על פי שיש דמיון בינו ובין ספרים אחרים, יחיד הוא במינו. הספרים הדומים במקצת לתנ"ך, הם מעשי ידי אדם. כתבי הקודש ניתנו מאת ד'. התנ"ך הוא אוצר החכמה העליונה, החכמה האלוהית שממנה יש לשאוב הדרכות לאורחות החיים והליכותיהם.

ב.

פילוסופי יון מרבים לספר בשבחו של השכל האנושי שעל ידיו יכול אדם להתעלות למדרגות של שלמות. הכרה-עולם שכלית הנה אומנם, מדרגה רמה. נעלה ממנה היא ההכרה הבאה על-ידי הנבואה שמקורה ד'. הנבואה לפי פילון מגיעה

לאדם בשלושה דרכים: יש שהיא באה באמצעות רוח-הקודש שניתן לפרשה במשמעות של נשמה שכלית רוחנית עולמית.⁵ היא כלי מכשיר לנבואה, נשמה זו אין מקומה באדם. המגע שלה עם האדם מתהווה על ידי הנשמה השכלית של האדם, אם היא משתחררת מן המושגים שנוצרו על ידי החושים ורשמייהם. כשאדם פושט מעליו את גשמיותו תשרה עליו הכרה חדשה שמקורה ברוח הקודש של הנבואה.⁶ יש שההכרה החדשה הזאת תגיע לאדם באמצעותם של המלאכים שהם במהותם ברואים רוחניים, כרוח הנבואה. המלאכים, אומר פילון, הם ממינים שונים לפי השליחות המיוחדת להם. יש שנבואה תשרה על האדם על ידי „קול ד'“. קול זה היא בריאה מיוחדת לכל מאורע ומאורע של התגלות נבואית. על-ידי „קול ד'“ זוכה הנביא לקבל את הדברים בלי תיווך ואמצעות.⁷ הנבואה מגיעה לאדם מחסד ד'. הנבואה הובאה לאדם על ידי המלאכים או על ידי רוח הקודש. זוכים בה גם בני אומות העולם שגם מהם עמדו נביאים לעולם. האדם שזוכה לנבואה, בין שהוא בן-ברית ובין שאינו בן-ברית, צריך שיהא ראוי לה מצד סגולותיו השכליות ומידותיו המוסריות. הנבואה הבאה מ„קול ד'“ היא הנבואה המוסבה על חוקים ומצוות. נבואה עליונה זו מיוחדת לנביאי ישראל בלבד. נבואה של „קול ד'“ נתקבלה כנבואת אמת על ידי משה וכל בני ישראל במעמד הר סיני.⁸

פילון הסביר את הנבואה כמין הכרה מיוחדת בצידה של הנשמה השכלית שמקורותיה חומרניים הם, כגון החוש והרשמים הנקנים על ידם. לפי דעה זו הנבואה היא הכרה עליונה, שהיא למעלה מן השכל האנושי או הטבעי. אבות הכנסייה הנוצרית ובעלי האיסלם הנוהים אחר דעותיו של פילון, קבעו אף הם שהנבואה היא הכרה עליונה שאין להטיל בה ספק, ר' סעדיה גאון קורא לדברי נבואה בשם „ההגדה הנאמנת“ שפירושה הכרה עליונה המבוססת על התגלות ד' בלבד. בעקבות פילון יצאו ר' יהודה הלוי, אברהם בן דאוד והרמב"ם.

פילון סובר שהנבואה היא מנת-חלקם של יחידי סגולה שהד' בחר בהם ומינה אותם נביאים לעמו ישראל ולעולם כולו, זוהי דעת התנ"ך. בדעה זו החזיקו גם הנוצרים והמוסלמים. מכאן ששכלו של אדם לא יגיעו למעלת הנבואה. הנבואה תלויה בבחירת ד'. לגבי פילוסופי יוון השכל האנושי הוא סגולתו של האדם ותפארתו.⁹ הלכך ביססו את תורת ההכרה שלהם על השכל הטבעי של האדם ולא על ההכרה העליונה שהיא מחוץ לגדר השכל. מטעם זה הורו חכמי יוון שמקורו של המוסר והחוקים הישירים הוא בשכל האדם. היוונים לא ייחסו את חוקיהם למקור אלוהי. שכלו של האדם, הורו חכמי יוון, מדריך אותו במעגלי צדק ויושר. החיים לפי השכל הם בהתאם לטבע. השכל טבעי הוא ואינו ענין מחוץ לטבע. השכל הוא עזר לאדם בחייו. פילון משיג על הדעה הזאת. חוקים ומשפטים מקורם לא בטבע אלא בשכל האדם. שורש החוקים הוא בד', שהוא עושה הטבע ובוראו.¹⁰

חוקי העמים השונים שלא באו ממקור אלוהי אבדו מן הארץ. רק חוקי תורת משה לא אבד עליהם כלת, הם קיימים בידינו עד היום.

אורת חיים לפי תורת משה הוא אורת חיים לפי הטבע. ד' ברא את שניהם, את החיים ואת הטבע. הילכך אורת חיים לפי הטבע שהפילוסופים מטיפים לו, הוא

אורח החיים שתורת משה מטיפה למחזיקים בה. למה, אומר פילון, פתחה התורה בבריאת העולם? ללמדך שהעולם ותורת משה עולים בד בבד ושרויים בהרמוניה. התורה היא ספר החוקים של הקוסמוס כולו. כל מי שחי ומתנהג לפי התורה הוא אורח העולם. התורה היא סם חיים ואושר לכל הדבקים בה. אושר זה נצחי הוא מפני שהתורה הנותנת אושר לאדם נצחית היא.¹¹

האדם הוא עולם קטן המורכב מגוף ומלוגוס. הרוח באדם הוא כמו הלוגוס בעולם. הלוגוס, אינו גוף וקדם לבריאת העולם. כך, לפי פילון, ישנם שני מינים של לוגוס; הלוגוס בעולם והלוגוס באדם הם עיקרי הסדר וההרמוניה באדם ובעולם. הלוגוס שבעולם הוא ביסוד כל מעשה שכלי המכוון לתכלית. הלוגוס השולט באדם נתקל במעצורים נפשיים מצד הנשמה הבלתי-שכלית השוכנת בו. בשל כך נתונים חיי האדם בכף-הקלע. קשה ללוגוס שבאדם להתגבר על החמדות והיצרים הפורצים ממקור הנשמה הבלתי-שכלית. האדם נרדף על צואר מן האויב הזה האורב לו כל היום מבפנים. יצרים אלו מטילים אימה על האדם ומשרים עליו יגון. יש שיד היצרים תתגבר, אז ישקע האדם בעוון. האדם יכול לכלוא את יצריו ולכבשם מפני שהוא חונן בחופש הרצון.¹²

הפילוסופיה היוונית שוללת את הרעיון של חופש הרצון מאלוהים ומאדם. לפי דעתם מצודתם של חוקי הטבע פרושה על ההוויה, על אלוהים ואדם. חוקים אלו לא ישנתו עולמית. אם תאמר שד' משנה את חוקי הטבע כרצונו, הרי כאילו אומרים שהחוקים הראשונים לא היו לו לרצון או שקבע אותם בטעות. הדעה שטעות חלה בחוק הד' לא תשוער, ד' הוא תכלית השלימות ואינו צריך להמיר את החוקים שקבע. מטעם זה אין בעולם-החוקים אפשרות למאורעות של נסים ונפלאות. אלוהים פועל בעולם על-ידי חוקים ולא על ידי חופש הרצון המפריע את מהלכם של חוקי הטבע. מכאן דרשו חכמי יוון שהאדם לא חונן בחופש הרצון, יש ביכולתו של האדם, אומרים חכמים אלו, להשיג מידה של חופש ולהתגבר על התהומות של היצרים על ידי לימוד ועיון במדעים וחכמות. על ידי המדעים יכול אדם ללמוד את דרכי הטבע וחוקותיהם. בידיעה זאת יוכל האדם לשלוט בטבע ולהטותו לרצונו ולתועלתו. אבל הוא נעדר חופש רצון ובחירה חפשית, כלומר אין בכוחו של האדם לצאת מחוץ לגדר הטבע וחוקיו.

פילון חולק על הדעות האלו, הוא סובר שהאדם חונן מאת הבורא בחופש הרצון וחופש הבחירה. רצונו של אדם אינו נתון בכבלי הסיבתיות. כשם שהד' הוא בעל רצון חפשי אף האדם כך.¹³ אדם יכול לכשירצה, לבחור בטוב ולדחות את הרע, פילון כרה אזניים למשנת חופש הרצון, שהיא, כיום, יסוד היסודות בעיקרי הדת של הנצרות והאיסלם. לפני פילון, אומר ולפסון, לא הכירו בעלי מחשבה, בבחירות בקיומו של רצון חפשי. פילון יצר מושג חדש, המושג של חופש רצונו של האדם. מושג זה הוא תל-תלפיות שדת נדרשת בו.

משנת פילון — מורה ולפסון — היתה לנחלת המין האנושי. דעותיו שררו בתוקפן עד ימי הרינסנס. אז קמו לערער משנותיו, אבל דעותיו מתהלכות עד היום בין כחלי בית-המדמדש של הדת. עיקרי משנתו היו לראש-פינה בתרבות המערב. יש

ענינים שאדם יכול לקבלם בתורת אמונה ואינו צריך להיזקק לאישורו של השכל. בצידה של סמכות השכל העמיק פילון את סמכותה של האמונה. מימי פילון ואילך נתהווה קרע בעולם המחשבה, הקרע בין סמכות האמונה לבין סמכות השכל, המלחמה בין שתי הסמכויות נטושה עד היום.

ג.

בספרו בן שני הכרכים על שפינוזה, חותר פרופ' ולפסון לעמוד על שרשי דעותיו של שפינוזה ומקורותיהם. שפינוזה הוא הנועז בין הפילוסופים של דורו, הוא מתח קורמבדיל בין הפילוסופיה השכלתנית ובין התיאולוגיה. מצודתו של השכל, אמר שפינוזה, פרושה על האמת והחכמה, תחומה של התיאולוגיה הוא ביראה ובציות. השכל אינו מחייב שהאדם יכול להגיע לשלימות רק על ידי חסידות ויראה בלבד, בלי עזרתה של התבונה. התיאולוגיה, אומר שפינוזה, אינה מרחיבה את דעתנו, אין לאל ידה להתנגד לשכל, היא הנה הזיה בלבד.¹⁴

שפינוזה, בניגוד לפילון, דן בתנ"ך דין ספר חילוני שיש לנתחו באיזמל הביקורת בלי משוא-פנים או רגש של קדושה. בקורת המקרא שלו חריפה מזו של הוגה אחר בזמנו. שפינוזה היה הראשון בדורותיו שקם על הפילוסופיה הדתית וביקש לבטל את מרותה של הדת. הוא היה חלוץ המחשבה החדשה המבוססת על השכל בלבד, מתוך כך קובע פרופ' ולפסון את תקופתיה של תולדות הפילוסופיה על דרך זה: לפני פילון שלטה הפילוסופיה היוונית הדוגלת בשם השכל; מימי פילון ואילך מופיעה הפילוסופיה הדתית מיסודו של פילון, ששלטה במחשבה הכללית עד זמנו של שפינוזה. שפינוזה התחיל לדחוק את רגליה של הפילוסופיה הדתית ולשחרר את הפילוסופיה מעולה של הדת. שפינוזה גרם שתיפרד החבילה, הפילוסופיה והתיאולוגיה נעשו שני תחומים נבדלים זה מזה. שפינוזה הניח את היסוד לתרבות החילונית באירופה.

שפינוזה הולך בשיטת היוונים, הוא כופר בהשגחה פרטית. פילון סובר, שהשגחה פרטית קיימת ומשמעותה יכולת ד' להפר את חוקי הטבע ולשנותם ממנהגם הקבוע כדי לחולל ולהביא ישועה ופורקן לאוהביו. שפינוזה סובר, כפי שסברו היוונים, שקיימת השגחה כללית בלבד, שפינוזה מחזיק בדעת היוונים, שהעולם קדמון הוא ולא נברא או התחדש. לפי שפינוזה אין ד' יכול לשנות את חוקי הטבע משום שהם נצחיים, ד' מתנהג על-פי החוק ולא על-פי הרצון ששינוי ותמורה חלים בו. אין לד' רצון ושאיפה ואין אפשרות לנסים שיתרחשו בעולם; הנס הוא מחוץ לגדרו של הטבע. מתוך סברות אלה עולה המסקנה שאין כל קיום לברואים רוחניים, כגון: מלאכים, שדים ורוחות. ברואים אלה הם מחוץ לגדרו של הטבע, וכל שהוא מחוץ לגדר הטבע אין לו קיום. דעות שפינוזה מבטלות את המחיצה בין חומר לרוח, גוף ונשמה, עולם עליון ועולם תחתון. עולם שפינוזה אחיד הוא.¹⁵

שפינוזה כופר בהשארת הנפש, אבל איון הנפש והגוף אינו איון גמור. שניהם, הגוף והנפש שבים למקורם, הגוף של רחק¹⁶ והנשמה שהיא המחשבה שבים אל

שני תארי ד', שהם רחוק ומחשבה. שפינוזה כופר גם ברצון החפשי של האדם. דעה זו היא מסקנה ממשנתו הכללית, שאין יוצא מחוץ לחוקי הטבע. לפי שפינוזה גם אלוהים פועל מתוך הכרח שבטבעו, הוא קורא להכרח הזה בשם „החופש האמיתי“: האדם חסר-אונים להתגבר על יצריו ותאוותיו. רצונו של האדם לא יעמוד לו לכבוש את יצריו. רק על-ידי לימוד, או השתלמות במדע ועל-ידי ידיעת האדם את עצמו, יוכל להשתלט על יצריו. לימוד המדע יוכל להוציא את האדם מאפילה לאורה. לימוד משחרר את האדם מהצללים שבנפש האדם ומהנה אותו בחירות. סיבות שונות שוכנות בנו. הרי האדם הנבער מדעת רחוק מכינה בגלל סיבות הפועלות עלינו. הוא חושב שמעשיו נחתכים על ידי רצונו החופשי. האמת היא ששלשלת של סיבות ותוצאותיהן היא הגוזרת את דיננו. חופש הרצון הוא אחת האשליות של חיי האדם ואפשר שאין האדם יכול להתקיים בלי אשליות.¹⁷

לפי מחשבת פילון העולם הוא קדוש, לפי שפינוזה הוא פלא בשל החוקים הנצחיים השולטים בו. השכל האנושי יכול לתפוס את החוקים האלה.¹⁸ דעות שפינוזה הולידו את החילוניות, שהיא מערכת רעיונית שאינה מקבלת את מרותה של הדת. גבולותיה של החילוניות הוא השכל האנושי בלבד, המחשבה החילונית אומרת שהמוסר והמשפט הם יצירת רוח האדם, וכן גם הטוב, היפה והאמת מקורם בטבע האדם. האדם, או האנושות כולה, היא מידת-הדברים שבעולם ומידה זו מקורה בשכל האדם. המחשבה החילונית של שפינוזה היתה הרת-תוצאות לתרבות. נושאייה השונים של הפילוסופיה חדלו להיות כרוכים בענייני דת בלבד, גם הספרות שינתה את פניה. הופיעה שירה חדשה, לעולם בא הסיפור והדרמה שחותם החילוניות טבוע בהם. תמורה חלה גם בסיגנון, שנעשה בהיר יותר, גלוי ומביע את ההיסוסים אשר בלבו של היוצר ובמחשבתו.

פילון הנחיל לעולם מסורת של אמונה וסמכותה. שפינוזה חידש והחיה את סמכותו של השכל בחיי האדם, הוא אביה של בקורת החיים, הדעות והאמונות שרחשו ברוח האדם. המחשבה האנושית סוכבת בין שני הקטבים של מחשבת פילון ומחשבת שפינוזה. שני דרכי המחשבה מדריכים את האנושות עד היום.

זכה פרופ' ולפסון ז"ל להעמיד תלמידים רבים וביניהם, תלמידו המובהק שעסק בחקר פילון, ד"ר שמואל בלקין ז"ל. זכות היא גם לרב, שקם לו תלמיד שהאיר וחיידש פרשיות נוספות במשנתו היהודית-פילוסופית של פילון.

הערות

Harry A. Wolfson, *Philo*, Harvard University Press, 1947. Vol. I. 1 pp. 151-153.

3. שם עמ' 159

2. שם עמ' 156

H.A. Wolfson, *Religious Philosophy*, Harvard University Press, 1961, 4 p. 4.

.5 שם, עמ' 149.

.6 שם עמ' 61

.7 שם עמ' 369

.8 שם כרך ב' 49

.9 שם שם

.10 שם עמ' 380

.11 שם עמ' 302

.12 שם עמ' 424

.13 שם שם

H.A. Wolfson, The Philosophy Of Spinoza, Harvard University Press, 1934, Vol. I p.97

.15 שם עמ' 112

.16 ממד — דימונסיה

.17 שם עמ' 318

.18 שם עמ' 327